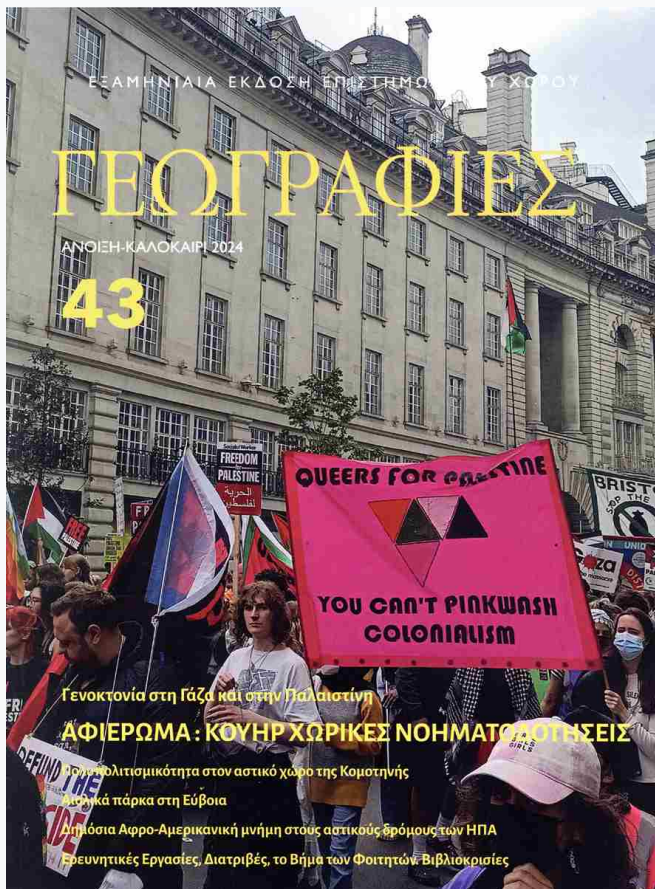

Γεωγραφίες

Γεωγραφίες, Τεύχος 43, 2024

Η ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΗ ΤΗΣ
ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΤΗΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ ΜΕΣΩ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ
ΣΥΛΛΟΓΩΝ. ΕΣΤΙΑΖΟΝΤΑΣ ΣΤΟ
ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟ ΟΙΚΙΣΜΟ ΗΦΑΙΣΤΟ

Αγάπη Τσίκλη

Η ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΤΗΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ ΜΕΣΩ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ. ΕΣΤΙΑΖΟΝΤΑΣ ΣΤΟ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟ ΟΙΚΙΣΜΟ ΗΦΑΙΣΤΟ

Αγάπη Τσίκλη¹

Περίληψη

Στο παρόν άρθρο υποστηρίζεται πως οι πολιτιστικοί σύλλογοι αποτελούν βασικό μηχανισμό διαπραγμάτευσης της πολυπολιτισμικότητας με σαφή πολιτικό χαρακτήρα. Οι σύλλογοι διαμορφώνουν ένα πλέγμα δραστηριοτήτων που διαπλέκεται με την τοπική πραγματικότητα και μέσα από τις δράσεις τους επιδρούν στην παραγωγή του κοινωνικού χώρου της πόλης. Σε μια πόλη όπως η Κομοτηνή, όπου ο εθνοτικός ανταγωνισμός χαρακτηρίζει τις σχέσεις ανάμεσα στις εθνοπολιτισμικές ομάδες, κάθε πτυχή του πολιτισμικού μετασχηματίζεται υπό τους όρους του μειονοτικού ζητήματος και κατευθύνει την αστική ανάπτυξη με συγκεκριμένο προσανατολισμό. Στην προσπάθεια να παρουσιαστεί η σχέση των πολιτιστικών συλλόγων που δραστηριοποιούνται στην Κομοτηνή με την αστική διαδικασία, το άρθρο εστιάζει στο μουσουλμανικό οικισμό Ήφαιστο και μεταφέρει στοιχεία από την έρευνα στο πεδίο.¹

The negotiation of multiculturalism of the urban space of Komotini through cultural groups. Focusing on the Muslim settlement of Ifestos

Agapi Tsikli

Abstract

In this article it is claimed that cultural associations are a key mechanism for negotiating multiculturalism with a clear political character. The associations form a network of activities that is intertwined with the local reality and through their actions they influence the production of the social space of the city. In Komotini, where ethnic competition characterizes the relations between ethno-cultural groups, every aspect of the cultural is transformed under the terms of the minority issue and leads urban development to a specific direction. In an attempt to present the relationship of the cultural associations active in Komotini with the urban process, the article focuses on the Muslim settlement of Ifestos and transfers data from the field.

1. Εισαγωγή

Ο Βέμπερ υποστήριξε πως ό,τι ορίζει μια πόλη ως κοινωνικοπολιτική οντότητα είναι η ύπαρξη δομών αντιπροσώπευσης των πολιτών απέναντι στην κρατική εξουσία. Παρότι ο Βέμπερ αναφερόταν κυρίως σε συνδικάτα, την ύπαρξη των οποίων χρησιμοποίησε για να θεμελιώσει τη θεωρία του για τη συγκρότηση των πόλεων του Μεσαί-

1. Γεωγράφος, Δρ. Πολεοδομίας-Χωροταξίας, tsikliag@gmail.com

ωνα, η θεμελίωση της έννοιας του πολίτη μέσω δομών αντιπροσώπευσης είναι μια θεωρία που πολλοί μελετητές υποστηρίζουν ότι ισχύει σε όλα τα κοινωνικοπολιτικά συστήματα (Bennison και Gascoigne 2007). Συνδυάζοντας την παραπάνω θεωρία με το γεγονός ότι τη δεκαετία του 1990, που κάνει την εμφάνισή της στο δημόσιο λόγο η πολιτική της «πολυπολιτισμικότητας», παρατηρείται μια έξαρση συγκρότησης σωματείων και συλλόγων στην Κομοτηνή, έχει ενδιαφέρον να δούμε τις πολιτισμικές πρακτικές και δράσεις που υλοποιούνται στην περιοχή μέσα από τη συγκρότηση των πολιτών σε πολιτιστικές ομάδες (σύλλογοι και σωματεία) και τον τρόπο που οι πρωταγωνιστές αυτής της κίνησης διαπραγματεύονται την ετερότητα του πολιτισμικού τοπίου της πόλης τους. Μεταξύ χριστιανών τέτοιες συσσωματώσεις γίνονται κυρίως στη βάση της καταγωγής και των πολιτισμικών χαρακτηριστικών που φέρει η κληρονομιά της προσφυγικής συνείδησης. Μεταξύ μουσουλμάνων οι συγκροτήσεις συλλόγων και σωματείων έχουν έντονη πολιτική διάσταση και γίνονται με πρωτοβουλίες που στοχεύουν κατά κύριο λόγο σε διεκδικήσεις πολιτικού χαρακτήρα, όπως είναι οι εθνοτικές (π.χ. Πομάκοι) ή εθνικής ταυτότητας (π.χ. κινήσεις τουρκόφωνων σε διεθνείς οργανισμούς για την αναγνώριση της εθνικής τους ταυτότητας) ή ίδρυση πολιτιστικών συλλόγων με στόχο την τόνωση ή κατασκευή της «τουρκικής κουλτούρας» (Τσιμπιρίδου 2005: 68).

Θεωρώντας τους συλλόγους πολιτικές οντότητες που διαθέτουν συνείδηση και υποστηρίζουν τα συμφέροντα των μελών τους, η συνομιλία τους με τους επίσημους φορείς αφορά ζητήματα που προωθούν την ένταξη στην κοινωνία και τη διεκδίκηση του χώρου της πόλης. Σύμφωνα με τον Edward Soja, η ολότητα της κοινωνικής ζωής είναι ταυτόχρονα πραγματική και υποθετική, με υλικές βάσεις αλλά και φορτισμένη από μεταφορικές και συμβολικές αναπαραστάσεις από τη δομή της ανθρώπινης συνείδησης, αισθητικής και ιδεολογίας και η στροφή προς μια Πολιτισμική Θεώρηση δεν ενσωματώνει απλώς στην ανάλυση ζητήματα φύλου, φυλής, εθνικότητας, σεξουαλικότητας και καθημερινής ζωής αλλά είναι η απαρχή μιας ριζικής αναδιάρθρωσης των ιδίων των βάσεων της αστικής και περιφερειακής πολιτικής οικονομίας (Soja 2001: 11-24). Ακολουθώντας ταυτόχρονα την περιγραφή της Massey για το δημόσιο χώρο, ότι δηλαδή είναι ένας χώρος χωρίς αποκλεισμούς και διακρίσεις, μια αρένα για να συγκροτηθεί με διαβουλεύσεις ο συλλογικός χώρος, ένας χώρος που υπόκειται σε γεωμετρικές δυνάμεις, με συμφωνίες και αντιδικίες, αλλά πάντα προϋποθέτει συλλογική χρήση και όχι ατομική (Χατζημηγάλης 2012), μπορούμε να ισχυ-

ριστούμε ότι οι σύλλογοι προσφέρουν τη δυνατότητα να αναπτυχθεί στην πόλη ένας νέος δημόσιος χώρος, ένα νέο πεδίο συλλογικής ζωής που σκοπεύει αφενός να ξεπεράσει τους κοινωνικούς περιορισμούς της κάθε κοινότητας για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων των μελών και αφετέρου να στηρίξει τις διεκδικήσεις αυτές στη βάση της διαφοροποίησης, όπου η ταυτότητα των μελών διαμορφώνει τη «μη ταυτότητα» των άλλων σε ένα συν-διαμορφούμενο πολιτικό πεδίο. Σύμφωνα με την παραπάνω συλλογιστική, οι πολιτιστικοί σύλλογοι μιας πολυπολιτισμικής πόλης, ενώ ξεκινούν με βάση την αρχή ότι η πόλη πρέπει να λειτουργεί ως ένα ενιαίο σύστημα και όλες οι εθνοπολιτισμικές ομάδες πληθυσμού πρέπει να αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο, ταυτόχρονα οι ίδιοι σύλλογοι αναδεικνύουν τις εθνοπολιτισμικές διαφοροποιήσεις για να τονίσουν τη συλλογική ταυτότητα των μελών τους στη βάση της οποίας διεκδικούν το χώρο της πόλης μέσα από τη δική τους «πολιτική ατζέντα». Μέσα από τις διεκδικήσεις τους οι σύλλογοι παρέχουν στοιχεία για την αστική δομή, αλλά αποκαλύπτουν και τη δυνατότητα να γίνουν αποδέκτες νέων πρωτοβουλιών. Η διαλεκτική σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στην πολιτεία και στους πολιτιστικούς συλλόγους μοιάζει να αποτελεί ένα μέτρο ωρίμανσης της τοπικής κοινωνίας, η οποία απευθυνόμενη ταυτόχρονα σε επίσημες αρχές αλλά και πολίτες επιχειρεί έναν καινοτόμο τρόπο διαχείρισης του πολυπολιτισμικού αστικού χώρου. Η διαλεκτική σχέση των πολιτιστικών συλλόγων με τους δημόσιους θεσμούς διαπλέκεται με τις γεωμετρικές δυνάμεις που επικρατούν στον εκάστοτε αστικό χώρο, διαμορφώνοντας ένα συγκεκριμένο πολιτικό τοπίο, αφού «το πεδίο ανάπτυξης της δράσης και το εύρος των δραστηριοτήτων της κοινωνίας των πολιτών διαφοροποιούνται ακολουθώντας το ίδιο το ιστορικό και χωρικό συμφραζόμενο. Αυτή είναι και η αιτία σε έναν επαρκή βαθμό της πολλαπλότητας των ερμηνειών, η διαφοροποίηση δηλαδή της κοινωνίας των πολιτών ανάλογα με το ιστορικό και χωρικό πεδίο ανάπτυξης της» (Μαγκλάρας 2007).²

Ανεξάρτητα από το πλαίσιο αναφοράς και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κάθε συλλόγου η συμβολή του, μέσω του πολιτισμού, στην κατασκευή συλλογικών κοινωνικών ταυτοτήτων είναι μια από τις βασικές διαστάσεις της λειτουργίας του. Οι τελετουργικές πρακτικές των συλλόγων, που αφορούν τις περισσότερες φορές τυποποιημένες εορταστικές εκδηλώσεις και γιορτές πολιτιστικού και λαογραφικού χαρακτήρα, παράγουν τόπους μνήμης και αναπαραστάσεων και μεταφέρουν μια εικόνα για την πραγματικότητα μέσα από το δικό τους πολιτισμικό «φίλτρο», κατασκευάζοντας το δικό

τους νοηματικό πλαίσιο. Η έννοια του νοηματικού πλαισίου έχει εισαχθεί στις σύγχρονες αναλύσεις για την κατανόηση της διαδικασίας της κοινωνικής κατασκευής της πολιτικής. Σύμφωνα με τη θεωρία για την κοινωνική κατασκευή της πολιτικής, ο πολιτικός λόγος μπορεί να αυτονομηθεί από την αντικειμενική πραγματικότητα και να αναπαραστήσει μια άλλη υποκειμενική πραγματικότητα, όπου η διαδικασία που διαμορφώνει την πολιτική και τις πολιτικές παρεμβάσεις εξαρτάται και από το πώς περιγράφεται και γίνεται αντιληπτή η πραγματικότητα από τους φορείς και τα πρόσωπα που εμπλέκονται στην κοινωνική διαπραγμάτευση (Στρατηγάκη 2009). Υπό αυτό το πρίσμα, οι δράσεις των συλλόγων δεν περιορίζονται στη διατήρηση της συλλογικής ταυτότητας στη βάση του κοινού παρελθόντος αλλά προχωρούν και στη δημιουργία ενός συλλογικού μέλλοντος που θα εξυπηρετεί τα αιτήματα των μελών τους. Με άλλα λόγια, η μνήμη και η ιστορία δεν ασχολούνται απλώς με το παρελθόν αλλά και με τη νομιμοποίηση του πολιτικά επιθυμητού μέλλοντος (Δέλτσου 2009: 277-286). Η χρήση του παρελθόντος ως μηχανισμού διαμόρφωσης ταυτότητας και η ταυτόχρονη διεκδίκηση του μέλλοντος αποτελεί έναν εναλλακτικό τρόπο πολιτικής δράσης.

2. Η διαπραγμάτευση της πολυπολιτισμικότητας στην Κομοτηνή μέσω των πολιτιστικών συλλόγων

Η πολεοδομική εξέλιξη του αστικού χώρου της Κομοτηνής στηρίζεται σε ιστορικά γεγονότα που οδήγησαν στη σταδιακή εγκατάσταση πληθυσμών με ποικίλα εθνοπολιτισμικά, θρησκευτικά και κοινωνικά γνωρίσματα και στην εφαρμογή πολιτικών για τη διαχείριση της εθνοπολιτισμικής ποικιλίας του πληθυσμού.³ Λόγω αυτής της διαδικασίας, η ένταξη σε συλλόγους για τους κατοίκους που ανήκουν στην ευρύτερη πληθυσμιακή ομάδα, που ονομάζεται πλειονότητα, εστίασε αρχικά στην επίλυση λειτουργικών ζητημάτων (π.χ. στέγαση, βοήθεια στην εύρεση εργασίας, οικονομική βοήθεια), αλλά στη συνέχεια υπερέβη αυτή τη λειτουργία και προχώρησε σε άλλα επίπεδα που αφορούσαν την ουσιαστική ενσωμάτωση του ατόμου στη ζωή της πόλης. Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι σύλλογοι λειτούργησαν ως ενδιάμεσοι μηχανισμοί που βοήθησαν στη μετάβαση από την ένταξη στην πόλη στην ένταξη στην κοινωνία. Αυτός είναι ένας από τους λόγους που εξηγεί γιατί οι πολιτιστικοί σύλλογοι (π.χ. ποντιακοί σύλλογοι) συνεχίζουν να υπάρχουν και να διευρύνουν τις δράσεις τους και σε άλλα πεδία, χρόνια μετά αφού έχουν ολοκληρώ-

σει το έργο τους ως προς την υποδοχή των νεοεισερχομένων κατοίκων. Οι σύλλογοι δημιουργούν δεσμούς για κοινωνική ενσωμάτωση και οι σχέσεις που αναπτύσσονται στους συλλόγους μεταξύ των ατόμων είναι σχέσεις εγγύτητας και ασφάλειας, με εσωτερικές ωστόσο ιεραρχίες και συσχετισμούς εξάρτησης, γεγονός που οδηγεί με τη σειρά του στη δημιουργία νέων υβριδικών συλλόγων από τους «νέους κατοίκους», όταν η συνθήκη της κοινωνικής ένταξης έχει πια ικανοποιηθεί.

[...] μετά ο κάθε ένας από αυτούς ξεκίνησε να ιδρύει έναν δικό του σύλλογο, όπου εκεί είχα πει ότι με ενδιαφέρει να μην υπάρξει πολυδιάσπαση του ποντιακού χώρου. Η πολυδιάσπαση του ποντιακού χώρου δεν έγινε ποτέ στην ουσία, έγινε μόνο στα χαρτιά. Ουσιαστικά, αυτό που ήθελαν ήταν όπως έλεγαν «να πάρουμε εμείς τις τύχες μας στα χέρια μας... φτάνει πια...» και τους έλεγα εγώ προχωρήστε, εγώ δεν έχω καμία αντίρρηση...

Π., τέως Πρόεδρος πολιτιστικού συλλόγου
Ποντίων Κομοτηνής & Περιφέρειας
«Ο Εύξεινος Πόντος»,
Νοέμβριος 2016

Η αναγνώριση της πολιτικής σημασίας των συλλόγων και η διασταύρωσή τους με τους επίσημους πολιτικούς θεσμούς φαίνεται και από το ότι πολιτικά πρόσωπα προσκαλούνται συχνά να συμμετάσχουν –και τα ίδια το αποδέχονται– σε εκδηλώσεις συλλόγων και σωματείων ή στο ότι πολύ συχνά σύλλογοι φημιολογείται ότι ταυτίζονται με συγκεκριμένα πολιτικά κόμματα και πολιτικές. Ταυτόχρονα, οι εκπρόσωποι των συλλόγων αποκτούν πολιτικό ρόλο, αφού μπορούν να αρθρώσουν ηγεμονικά το λόγο τους και να αναπαριστούν κατά το δοκούν στο «δημόσιο κοινό» το περιεχόμενο της «πολυπολιτισμικότητας» στην Κομοτηνή. Οι εκπρόσωποι των συλλόγων έχουν δηλαδή, εξαιτίας του διαμεσολαβητικού τους ρόλου με την τοπική εξουσία, τη δυναμική να αρθρώσουν λόγο περί εθνοτικής ταυτότητας, μέσα από το δικό τους πολιτικό πρίσμα. Όταν τα διαφορετικά πολιτισμικά υποκείμενα μιας πόλης συνομιλούν μεταξύ τους διά εκπροσώπων, όπως είναι τα μέλη του ΔΣ των συλλόγων, έχει σημασία να προσέξουμε το προφίλ των ατόμων που διαχειρίζονται αυτή τη συνομιλία. Η έρευνα πεδίου έδειξε ότι μέσα από τις διαφορετικές επιτελέσεις της «πολυπολιτισμικότητας», στο διάλογο πρωταγωνιστούν κατηγορίες «ελίτ», όχι πάντα με κίνητρα ανιδιοτέλειας και για το κοινό συμφέρον των ομάδων που εκπροσωπούν, αλλά αναπαράγοντας έναν κύκλο συνεχών διαπροσωπικών

αναμετρήσεων με τους ομολόγους τους, χρησιμοποιώντας πολιτικά το συμβολικό τους κεφάλαιο προς ίδιον συμφέρον. Με αυτόν τον τρόπο οι εκπρόσωποι των συλλόγων μπορούν, μέσα από την εξουσία του λόγου και στο ρευστό κλίμα της υπό διαμόρφωση «πολυπολιτισμικότητας», να εντείνουν τις όποιες εθνοτικές και πολιτισμικές διακρίσεις εις βάρος κοινωνικών υποκειμένων και ομάδων που βρίσκονται στο περιθώριο (λόγω π.χ. φύλου, φυλής ή οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης) (Τσιμπιρίδου 2006: 210-213). Όλες αυτές οι πτυχές αναδεικνύουν τους συλλόγους της πόλης ως πολιτικούς θεσμούς και με τη στενή και με την ευρεία έννοια του όρου.

Η πολιτική και τα κοινά είναι συγκοινωνούντα δοχεία. Αυτούς που ασχολούνται με συλλόγους μπορείτε εύκολα να τους δείτε να ασχολούνται με τα κοινά της τοπικής αυτοδιοίκησης και παραπάνω αν μπορούν, είτε αυτοί που ασχολούνται με την πολιτική να βλέπετε να προσπαθούν να επωφεληθούν και να προσκομίσουν κάποια κέρδη από τους συλλόγους επειδή είναι αποθήκες ψυχών και ψήφων.

Α., 29 χρονών, άντρας μειονοτικός,
μέλος Συλλόγου Επιστημόνων Μειονότητας,
Απρίλιος 2016

Ειδικότερα, οι μειονοτικοί σύλλογοι της Κομοτηνής γίνονται συχνά οι εκφραστές της αντιπαράθεσης ανάμεσα στην πλειονότητα και τη μειονότητα, τους μειονοτικούς πολίτες και την επίσημη κυβερνητική πολιτική. Η ενασχόληση των μειονοτικών συλλόγων με θέματα που απασχολούν τη μειονότητα ξεκινάει αρχικά με το αίτημα για την ενσωμάτωσή τους στην τοπική κοινωνία και κατ' επέκταση στο εθνικό σύνολο με όρους που ακολουθούν την κυρίαρχη πολιτική ρητορική που εδώ και δεκαετίες τροφοδοτείται στους κόλπους της μειονότητας. Παράδειγμα εργαλειακής χρήσης των συλλόγων υπό το πρίσμα της πολιτικής αντιπαράθεσης ανάμεσα σε Ελλάδα και Τουρκία είναι η συμμετοχή τους στη διαμάχη γύρω από το περιεχόμενο της μειονοτικής ταυτότητας. Η αδιαπραγμάτευτη θέση του ελληνικού κράτους στην αναγνώριση αποκλειστικά της θρησκευτικής ταυτότητας της μειονότητας της Θράκης θα εκφραστεί έντονα μέσα από το ζήτημα της ονοματολογίας των συλλόγων και των σωματείων της μειονότητας. Οι διεκδικήσεις δηλαδή των μειονοτικών συλλόγων οργανώνονται γύρω από ζητήματα πολιτικού χαρακτήρα και τα «τοπικά» αιτήματά τους διαμορφώνονται στη βάση εθνικών πολιτικών που σχετίζονται με το μειονοτικό φαινόμενο. Στον

αντίποδα, η στάση της ελληνικής κυβέρνησης ως προς το ζήτημα της ονομασίας των συλλόγων παραβλέπει την κοινωνική πραγματικότητα, φορτίζει πολιτικά το θέμα και τροφοδοτεί τον τουρκικό εθνικισμό. Το φαινόμενο αφορά όχι μόνο τα όργανα της εκάστοτε κυβέρνησης αλλά και της κοινής γνώμης και των δικαστηρίων, τα οποία αρνούνται την αναγνώριση μειονοτικών συλλόγων που φέρουν το επίθετο «τουρκικός/τουρκική». Η μη αναγνώριση τουρκικών συλλόγων και η απόφαση αναστολής της λειτουργίας τους (βλ. π.χ. αποφάσεις Αρείου Πάγου σχετικά με την Τουρκική Ένωση Ξάνθης, τον σύλλογο Τούρκων Γυναϊκών Νομού Ροδόπης, την Ένωση Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής) εντάσσονται και εξυπηρετούν τη λογική «ότι η μειονότητα της Θράκης είναι μουσουλμανική και όχι τουρκική γιατί έτσι την αναφέρει η συνθήκη της Λωζάνης» και αγνοεί το επιχείρημα ότι η απόδοση δικαιωμάτων με κριτήριο τη θρησκεία δεν εμποδίζει την επιλογή και έκφραση από τα μέλη της μειονότητας συγκεκριμένης εθνικής ιδεολογίας. Η υπόθεση της Τουρκικής Ένωσης Ξάνθης που έφτασε μέχρι το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο στο Στρασβούργο είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα της προσπάθειας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) να τερματίσει την πολυετή δικαστική διαμάχη σχετικά με το δικαίωμα σύστασης στη Θράκη μειονοτικών συλλόγων με εθνικό προσδιορισμό (π.χ. τουρκικός) ή χωρίς καθόλου προσδιορισμό (Τσιτσελίκης 2008)⁴ (χωρίς δηλαδή τον όρο μουσουλμανική μειονότητα).

Ανεξάρτητα από την έκβαση των γεγονότων, έχει σημασία να αναγνωρίσουμε ότι τελικά αυτό που συμβαίνει είναι ότι μέσω της ονομασίας των συλλόγων και των σωματείων της μειονότητας τίθεται σε δημόσια συζήτηση –που φτάνει μάλιστα μέχρι το ευρωπαϊκό δικαστήριο– το ζήτημα για το χαρακτήρα της μειονότητας, ένα πολιτικό διακύβευμα με μεγάλη σημασία τόσο σε τοπικό όσο και σε εθνικό επίπεδο. Οι σύλλογοι στην Κομοτηνή και στην ευρύτερη περιοχή της Θράκης ενοποιούν δηλαδή αιτήματα της τοπικής κοινωνίας με βάση κριτήρια και πολιτικές που διαμορφώνονται σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο και οι διεκδικήσεις τους οργανώνονται γύρω από ιδιαίτερες κοινωνικές και πολιτισμικές παραμέτρους που σχετίζονται με το μειονοτικό φαινόμενο. Μέσω αυτής της διαδικασίας οι σύλλογοι αναδεικνύονται σε άτυπους πολιτικούς θεσμικούς φορείς που μέσα από τη δράση τους εικονογραφείται η πολυπλοκότητα και η ανταγωνιστικότητα των κοινωνικών σχέσεων της πολυπολιτισμικής πόλης. Η πολύπλευρη συνεργασία τους με το πολιτικό σύστημα, όπως αυτή πραγματοποιείται μέσα από την υλοποίηση των πο-

λιτιστικών τους δράσεων, καθιστά τους πολιτιστικούς συλλόγους ένα οργανικό κομμάτι της πολιτικής ζωής και κυρίαρχους συνομιλητές με τους θεσμικούς φορείς.

Ωστόσο, το ζήτημα που αναγνωρίζεται ως σημαντικό εδώ δεν είναι μόνο αυτό της συμβολικής κατασκευής της ταυτότητας, αλλά και εκείνο των πολιτικών συνιστωσών της πολιτισμικής δράσης στο πλαίσιο αυτής της συλλογικής ταυτότητας. Βρισκόμαστε πια σε μια εποχή που έχει αναγνωριστεί η γενικότερη πολιτικοποίηση του πολιτισμού (Δέλτσου 2009) και μέσα από παραδείγματα όπως τα παραπάνω αναδεικνύεται η αξία της μελέτης του πολιτισμού για την ερμηνεία της χωρικής ανάπτυξης τόσο σε τοπική, όσο και σε εθνική και υπερεθνική κλίμακα. Στον παγκοσμιοποιημένο κοινωνικοπολιτικό χώρο του σήμερα, όπου οι γεωγραφικές και πολιτικές κλίμακες διαπλέκονται (για την εφαρμογή μιας πολιτικής απαιτείται συχνά συνεργασία μεταξύ όλων των βαθμίδων δημόσιας διοίκησης –τοπική αυτοδιοίκηση α΄ και β΄ βαθμού, κεντρική διοίκηση–, ευρωπαϊκοί θεσμοί, συνεργασία και υποστήριξη από ειδικούς φορείς και οργανισμούς σε διεθνές επίπεδο), οι πολιτιστικοί σύλλογοι διαμεσολαβούν τα αιτήματά τους για τα δικαιώματα των μελών τους και συνδιαλέγονται με την ευρωπαϊκή και διεθνή πολιτική σκηνή στη βάση των συλλογικών αιτημάτων. Ενεργοποιώντας αυτή τη διαδικασία διαπραγμάτευσης, η διεθνής πολιτική σκηνή συμμετέχει και διαμορφώνει απόψεις και αναπαραστάσεις σε τοπικό επίπεδο. Οι σύλλογοι ως άτυποι πολιτικοί θεσμικοί φορείς συμμετέχουν ενεργά στην κοινωνική διαπραγμάτευση ονοματίζοντας τα κοινωνικά προβλήματα που κατά τη γνώμη τους χρήζουν προσοχής και λύσης. Η ίδια η έννοια της διαπραγμάτευσης είναι μια σχεσιακή έννοια που εμπεριέχει αμφίδρομες διαδικασίες «διπλής κατεύθυνσης». Υπάρχουν δηλαδή δύο διαπραγματεύσιμα μέλη που συνομιλούν/διαπραγματεύονται γύρω από ένα κεντρικό ζήτημα θέτοντας κάθε φορά τα καινούρια όρια σε σχέση με ένα συγκεκριμένο θέμα αναφοράς. Από πλευράς των συλλόγων, η διαπραγμάτευση αυτή γίνεται στη βάση της πολιτισμικής ταυτότητας και εμφανίζεται κάποιες φορές ως ένα συλλογικό αίτημα που έχει ξεκάθαρη πολιτική διάσταση (π.χ. η διαχείριση της γενοκτονίας των Ποντίων από τους ποντιακούς συλλόγους ή η ονομασία των συλλόγων και των σωματείων της μειονότητας) και κάποιες άλλες επιτελείται μέσω πολιτιστικών εκδηλώσεων ή δράσεων κοινωνικού περιεχομένου που εμπεριέχουν (ή υποκρύπτουν) ζητήματα με πολιτικό περιεχόμενο.⁵ Οποιαδήποτε διαπραγμάτευση σήμερα που αφορά υποκείμενα, ομάδες ή άλλου είδους συλλογικότητες διατυπώνεται στο πλαίσιο της αναγνώρισης και διεκδίκησης

δικαιωμάτων. Η ίδια η έννοια του δικαιώματος είναι ιδεολογικά και ιστορικά προσδιορισμένη και πολιτικά φορτισμένη (Βουτυρά 2006).

Η πολιτικοποίηση του πολιτισμού και των δράσεων που συνδέονται με αυτόν αποτελεί μια ακόμη πτυχή της εγκαθίδρυσης των πολιτισμικών συλλόγων ως θεσμικών οργάνων με πολιτικό χαρακτήρα και έναν ακόμη λόγο για τη σημασία της κατανόησης του ρόλου του πολιτισμού στην αστική ανάπτυξη. Ιδιαίτερα στην Κομοτηνή –δεν ισχύει το αξίωμα της εθνικής ομοιογένειας που ίσχυε ευρύτατα για χρόνια στην υπόλοιπη Ελλάδα και επέτρεπε την πρακτική της ανάγνωσης του κοινωνικού μέσω του εθνικού (Βεντούρα 2006: 3)– η επιλογή του πολιτισμού ως ερμηνευτικού εργαλείου για την κατανόηση της αστικής ανάπτυξης μέσω της δράσης των πολιτιστικών συλλόγων αναδεικνύεται ως μια ιδιαίτερα κατάλληλη επιλογή για τη μελέτη ζητημάτων που αφορούν τη φυλή, την εθνικότητα και το φύλο, συστατικά στοιχεία των ποικίλων κοινωνικών ταυτοτήτων που συγκροτούν την πολυπολιτισμική πραγματικότητα της πόλης. Η μεθοδολογική αυτή προσέγγιση αναγνωρίζει ότι οι συλλογικότητες συγκεντρώνουν –στη βάση κοινών χαρακτηριστικών ή κοινής πολιτισμικής εμπειρίας– πολλές ατομικές ετερότητες των πολιτιστικών υποκειμένων που συνθέτουν την αστική πραγματικότητα. Η επιλογή των πολιτιστικών υποκειμένων να πιστοποιήσουν τις επιλογές τους μέσω συλλογικών δομών συνδέοντας με τον τρόπο αυτό την ατομική τους ετερότητα με των άλλων υποκειμένων είναι μια δράση πολιτική, που συνθέτει την εθνοπολιτισμική ταυτότητα ως το αποτέλεσμα μιας «ενεργητικής συνάντησης» και αποτελεί μια επιπλέον πτυχή του πολιτικού χαρακτήρα των πολιτιστικών συλλόγων. Αυτή η «ενεργητική συνάντηση» αναπτύσσεται συνειδητά από τα υποκείμενα και ενεργείται χωρικά στην πόλη δίνοντας τη δυνατότητα σε άτομα ή/και ομάδες που μπορεί να βιώνουν άνισες συνθήκες πρόσβασης ή ακόμα και αποκλεισμού από την κοινωνική ζωή να γίνουν ορατά και να διασφαλίσουν τη συμμετοχή τους στα κοινά (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι και εντός των πολιτιστικών συλλόγων δεν αναπτύσσονται σχέσεις ηγεμονίας και ιεραρχήσεις).

3. Ο μουσουλμανικός οικισμός Ήφαιστος ή Καλκάντζα

Στο περιθώριο της Κομοτηνής, στη βορειοδυτική πλευρά της πόλης και περίπου 2 χλμ από τα τελευταία σπίτια της ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, βρίσκεται ο οικισμός Ήφαιστος, ευρέως γνωστός στους ντόπιους με το όνομα Καλκάντζα

Εικόνα 1. Απόσπασμα χάρτη (ιδία επεξεργασία) με θέμα την παρουσία των εθνοπολιτισμικών ομάδων στις γειτονιές της Κομοτηνής. Στο απόσπασμα φαίνεται η θέση του Ηφαιστου (22) σε σχέση με τις υπόλοιπες γειτονιές της πόλης. Με μαύρο διακρίνεται ο χείμαρρος Βοσβόζης, ο οποίος αποτελεί το διαχωριστικό όριο ανάμεσα στον οικισμό και στον υπόλοιπο πολεοδομικό ιστό.

ντζα. Αν και εξαρχής η Καλκάντζα θεωρούνταν συνοικία της Κομοτηνής και όχι ένα ανεξάρτητο χωριό (Μαυρομάτης 2005: 102) ιδρύθηκε το 1938 μετά το χείμαρρο Βοσβόζη (Πος-Πος) που αποτελεί το φυσικό αλλά και συμβολικό διαχωριστικό όριο ανάμεσα στον οικισμό και στον υπόλοιπο πολεοδομικό ιστό (βλ. Εικόνα 1). Η Καλκάντζα ή Ηφαιστος κατοικείται από μουσουλμάνους και μουσουλμάνες οι οποίοι/ες στην εντόπια ταξινόμηση των διαφόρων εθνοτικών ομάδων που κατοικούν στην Κομοτηνή κατατάσσονται στη «χαμηλότερη» αξιολογικά κλίμακα από άποψη πολιτιστική, κοινωνική, οικονομική, ηθική, εθμική και σωματοτυπική και ανήκουν στα πιο αδύναμα και κοινωνικά περιφερειακά ή περιθωριοποιημένα στρώματα της μουσουλμανικής μειονότητας (Ιωαννίδου 2004: 5). Οι περισσότεροι κάτοικοι της Κομοτηνής χαρακτηρίζουν τους μουσουλμάνους κατοίκους του οικισμού ως μουσουλμάνους Αθίγγανους αδιαφορώντας για τον αυτοπροσδιορισμό τους, παρότι το σύνολο σχεδόν των κατοίκων του οικισμού δεν αποδέχεται τον προσδιορισμό του Τσιγγάνου. Εξαιτίας της μη αποδοχής της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας που τους αποδίδει η υπόλοιπη κοινωνία, οι κάτοικοι του

Ηφαιστου ορίζουν τον εαυτό τους στη βάση διαφόρων κριτηρίων (π.χ. καταγωγή, θρησκεία, γλώσσα) για να αποδείξουν τη σύνδεσή τους με τους τουρκογενείς μειονοτικούς και την πολιτισμική διαφοροποίησή τους από τα στοιχεία που θεωρούν πως συγκροτούν την αθίγγανική ταυτότητα (Μαυρομάτης 2005: 87).

Τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής και πολιτισμικής απόκλισης των κατοίκων του Ηφαιστου από την υπόλοιπη κοινωνία της πόλης, συνυφασμένα με τον ενδεή τρόπο ζωής τους, ενισχύονται μέσω της οικιστικής συγκέντρωσής τους σε μια απομονωμένη περιοχή και της χωρικής απόστασης τόσο από τα εύπορα στρώματα της μειονότητας, όσο και από τον πλειονοτικό πληθυσμό της πόλης. Άρα, υπό το πρίσμα της πολυπολιτισμικότητας, οι κάτοικοι του Ηφαιστου όπως οι υπόλοιποι αθίγγανικοί πληθυσμοί της Κο-

μοτηνής (με όλες τις διαφοροποιήσεις που εμφανίζουν οι επιμέρους ομάδες τους που υπάρχουν στην πόλη και κατοικούν σε διαφορετικές γειτονιές) υποβάλλονται σε μηχανισμούς πολιτισμικής απομόνωσης. Ο Μαυρομάτης υποστηρίζει ότι η Καλκάντζα/Ηφαιστος αποτελεί γκέτο και ως τέτοιο την αντιλαμβάνονται τόσο οι ίδιοι οι κάτοικοι όσο και η ευρύτερη κοινωνία (Μαυρομάτης 2005: 100, 187).

Σε αυτές τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες μοιάζει να μην καθίσταται σαφές, σε ένα επίπεδο τόσο ψυχολογικό όσο και πολιτικό, το εθνοτικό «ανήκειν» για τους κατοίκους του οικισμού με αποτέλεσμα η μειονοτική τους ταυτότητα να υπόκειται συχνά σε καθεστώς διαπραγμάτευσης (Αβραμοπούλου και Καρακατσάνης 2002). Συχνά ο Ηφαιστος γίνεται πεδίο εθνοτικού ανταγωνισμού και η ανάδειξη της πολιτισμικής ετερότητας των κατοίκων του αποτελεί το επίκεντρο με διαφορετική, αναλόγως την πλευρά, στόχευση. Δημιουργείται έτσι σε επίπεδο πολιτικού λόγου ένας ιδιόρρυθμος προσδιορισμός του «συν-ανήκειν», που θα μπορούσε να συμπυκνωθεί στην έκφραση «δεν είναι σαν και εμάς, αλλά ανήκουν (εθνοτικά) σε εμάς» (είναι Αθίγγανοι και όχι

τουρκογενείς άρα είναι Έλληνες, είναι μουσουλμάνοι και αναγνωρισμένα μέλη της θρησκευτικής μειονότητας, άρα Τούρκοι). Η τουρκική πλευρά προκειμένου να ενισχύσει τη θέση της για την ύπαρξη μιας αποκλειστικά τουρκικής μειονότητας στη Θράκη, προσδιορίζει συλλογικά όλους τους μουσουλμάνους Αθίγγανους ως «Τούρκους», ενώ για την ελληνική πλευρά οι Αθίγγανοι της Θράκης αποτελούν ένα επιπλέον κοινωνικό δυναμικό – μια παράμετρο που εγγράφεται στις δημογραφικές, οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις της χώρας. Επίσης, αποτελούν εκλογικό δυναμικό, το οποίο μπορεί να επηρεάσει –και τελικά επηρεάζει– πολιτικές εξελίξεις (Τρουμπέτα 2001: 184, 186).

Εκείνο ωστόσο που φαίνεται να απασχολεί έντονα τους κατοίκους της Καλκάντζας σε σχέση με τον τρόπο ζωής τους και τις δυνατότητες ανέλιξής τους δεν σχετίζεται μόνο με την εθνικότητα ή τη θρησκευτική πίστη, αλλά κυρίως με την αίσθηση του ανήκειν σε μια συγκεκριμένη οικιστική κοινότητα, κλειστή και απομονωμένη, που προδικάζει τις σχέσεις τους με την υπόλοιπη κοινωνία της Κομοτηνής. Αποτέλεσμα της χωρικής και κοινωνικής απομάκρυνσης είναι μια σειρά προβλημάτων (πρόσβαση στην εκπαίδευση, στις δομές υγείας, πολεοδομικά προβλήματα και ζητήματα υποδομών) που δημιουργούν μειωμένες ευκαιρίες στους κατοίκους του οικισμού για αλληλεπίδραση με την υπόλοιπη πόλη και την καθημερινότητά της και εμποδίζουν τις διαπολιτισμικές ροές μέσα από σταθερά πεδία κοινωνικής συναναστροφής (π.χ. σχολείο). Από την άποψη αυτή η υλική και γεωμετρική πλευρά της χωρικότητας συνομιλεί με τις θεσμικές πρακτικές με μια διάθεση διατήρησης της ετερότητας για τη συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα, όχι υπό το πρίσμα της προστασίας της διαφοράς, αλλά της απομάκρυνσης και περιθωριοποίησής της.

4. Πολιτιστικοί σύλλογοι στον Ήφαιστο

Οι πολλαπλές αντιθέσεις, η οικονομική ανέχεια, η κοινωνική περιθωριοποίηση και οι βαθμοί απροσδιοριστίας της μειονοτικής ταυτότητας των κατοίκων του οικισμού καθιστούν τον Ήφαιστο προνομιακό πεδίο έκφρασης του εθνοτικού ανταγωνισμού και της πολιτικής διαχείρισης της πολυπολιτισμικότητας μέσα από τις δράσεις των πολιτιστικών συλλόγων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ιδρύεται στον Ήφαιστο το 1994 ο πολιτιστικός σύλλογος Θρακιώτικη φιλία με χορηγία του επιχειρηματία Πρόδρομου Εμφιετζόγλου. Ο επιχειρηματίας ορίζεται επίτιμος πρόεδρος του συλλόγου και μέγας ευεργέτης. Οι πολιτιστικές δράσεις του συλλόγου περιλαμ-

Εικόνες 2, 3, 4. Καθημερινή ζωή στην Καλκάντζα (πηγή: google maps και προσωπικό αρχείο)

βάνουν τη δημιουργία χορευτικού τμήματος και ποδοσφαιρικής ομάδας και προσλαμβάνεται χοροδιδάσκαλος για τη διδασκαλία ελληνικών παραδοσιακών χορών. Τα μέλη του συλλόγου παρελαύνουν στην παρέλαση της 28ης Οκτωβρίου 1994 φορώντας ελληνικές παραδοσιακές στολές. Η απάντηση έρχεται σε λιγότερο από ένα μήνα. Ιδρύεται στον Ήφαιστο δεύτερος πολιτιστικός σύλλογος με τον τίτλο Μορφωτικός Σύλλογος Ηφαιστου με άγνωστους χορηγούς. Πρώτο μέλημα του νέου συλλόγου είναι επίσης η ίδρυση χορευτικού τμήματος, η παραγγελία στολών από την Τουρκία (με επιχορήγηση της Νομαρχίας Ροδόπης ανάλογη με αυτήν που εισπράττει κάθε πολιτιστικός σύλλογος) και η πρόσληψη χοροδιδασκάλου για να διδάξει τουρκικούς παραδοσιακούς

χορούς. Έτσι, στην παρέλαση της εθνικής επετείου της 28ης Οκτωβρίου της επόμενης χρονιάς θα παρελάσουν στην Κομοτηνή δύο πολιτιστικοί σύλλογοι από τον Ήφαιστο με τα μέλη του ενός να φορούν ελληνικές παραδοσιακές στολές και του άλλου τουρκικές (Μαυρομάτης 2005: 124).

Είναι εμφανές πως η διαπραγμάτευση του ζητήματος της ταυτότητας στον Ήφαιστο ήταν το βασικό μέλημα των πολιτιστικών συλλόγων της περιόδου εκείνης που βρήκε ως μέσο για να εκφραστεί τις πολιτιστικές και επετειακές εκδηλώσεις στην πόλη. Στην περίπτωση των δύο συλλόγων, ο πολιτισμός χρησιμοποιείται εργαλειακά για τη δημιουργία συλλογικής ταυτότητας που βάζει σε δεύτερη μοίρα την αθηγαυική και αναδεικνύει την ελληνική ή την τουρκική. Με την οικειοθελή συμμετοχή στους συλλόγους που δημιουργήθηκαν, οι κάτοικοι θα επικυρώσουν επίσημα τον εθνοτικό προσδιορισμό της επιλογής τους και με τις πολιτιστικές δράσεις θα συμβάλουν στην επιτέλεση του ταυτοτικού τους προσδιορισμού στο δημόσιο χώρο της πόλης. Οι σύλλογοι δηλαδή, ως φορείς εθνικής συνείδησης, έρχονται να διαπραγματευτούν θεσμικά το πολιτισμικό συν-ανήκειν και να διεκδικήσουν χώρο στο πολυπολιτισμικό γίγνεσθαι της Κομοτηνής ακολουθώντας διαφορετικό σε κάθε περίπτωση ερμηνευτικό πρίσμα της κοινής καταγωγής. Υιοθετώντας την άποψη ότι οι «κοινωνοί» ενός πολιτισμού συνέχονται με αμοιβαίους δεσμούς έναντι των υπολοίπων που υιοθετούν διαφορετικά πολιτισμικά στοιχεία, διαχωρίζουν το «εμείς» ως συλλογική ύπαρξη από το «άλλοι» (Κιουρτσάκης 1989: 29). Η δημιουργία των συλλόγων αυτών δεν προέκυψε από μια εκ των έσω ανάγκη για συλλογική δράση, αλλά ως αποτέλεσμα των διαφόρων πολιτικών και εθνικιστικών συνιστωσών που δρουν στην περιοχή. Το αφήγημα της ύπαρξης απόλυτων χαρακτηριστικών στο εσωτερικό της κάθε επιμέρους πολιτισμικής ομάδας που την ταυτοποιούν με τη μία ή την άλλη εθνοπολιτισμική ταυτότητα είναι κατασκευασμένο, και είναι συνέπεια της πολιτικής αντιπαράθεσης για την εθνοτική ταυτότητα των κατοίκων του οικισμού.

Ο ένας συγκεκριμένα ο οποίος είχε σύλλογο για να ωφεληθεί πάλι, διετέλεσε και υποψήφιος βουλευτής της παράταξης της λεγόμενης δεξιάς, ο Χαλίλ Γιασάρ, ο οποίος ήταν με τον Πρόδρομο Εμφιετζόγλου όταν έστειλε στον ΟΗΕ και στον Αμερικάνο πρόεδρο Τζορτζ Μπους επιστολή, που προσδιόριζε αυτόν εδώ τον οικισμό ως οικισμό Αθίγγανων. Εδώ πήγαν να τον σκοτώσουν. Για να ωφεληθεί ο Πρόδρομος Εμφιετζόγλου, άκρα δεξιά [...] Δε μπορώ

να τους κατηγορήσω, ούτε και να τους χαρακτηρίσω. Ο καθένας με τα πιστεύω του [...] Μετά όταν έκλεισαν οι σύλλογοι ο ένας άνοιξε και έγινε το παρακλάδι του πρόξενου, ο άλλος έγινε του Εμφιετζόγλου, ο άλλος έγινε της Νέας Δημοκρατίας. Δεν με ενδιαφέρει και το πιστεύω του καθενός είναι ιερό, όπως δε θέλω να αμφισβητήσει κανείς το δικό μου. Το σύνταγμα και η νοημοσύνη μου με καθοδηγούν σε έναν σωστό δρόμο.

Μ., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός, κάτοικος Καλκάντζας, Νοέμβριος 2016

Στο παραπάνω απόσπασμα ο πληροφορητής μοιάζει να έχει πλήρη συνείδηση της πρακτικής κατά την οποία η συμμετοχή στους πολιτιστικούς συλλόγους αποδεικνύει την ενεργό συμμετοχή των υποκειμένων στους εθνικούς και κομματικούς ανταγωνισμούς που υπάρχουν στον οικισμό και στοχεύουν στην καλλιέργεια εθνικής συνείδησης στους κατοίκους του. Φαίνεται επίσης πως οι κινήσεις αυτές, που έρχονται να εντάξουν σε συμβολικό επίπεδο τα υποκείμενα σε μια εθνοτική ομάδα, βρίσκουν πρόσφορο έδαφος να αναπτυχθούν γιατί έχουν ρίζες σε παραδοσιακούς διχασμούς εθνοτικής ταυτότητας για τους κατοίκους της Καλκάντζας. Η αλλιώς, η επιλογή του ατόμου να συμμετάσχει στη μία ή την άλλη εθνοτική ομάδα συνδέεται με συλλογικές δοξασίες περί εθνικής καταγωγής, αποδεικνύοντας το δυναμικό και μεταβαλλόμενο χαρακτήρα της μειονοτικής ταυτότητας των κατοίκων του Ηφαιστου.

Οι σύλλογοι στον Ήφαιστο ασχολήθηκαν και με τη διαχείριση των χωρο-κοινωνικών ανισοτήτων που έχουν θέσει τον οικισμό σε ένα καθεστώς αποκλεισμού (ανισότητες βέβαια που συνδέονται έμμεσα με τη διαμόρφωση συλλογικής ταυτότητας στους κατοίκους του).

Το δημοτικό ιατρείο, ο παιδικός σταθμός, η προσθήκη αιθουσών στο 4ο δημοτικό, έγιναν όταν ήμουν πρόεδρος στον πολιτιστικό Μορφωτικό σύλλογο [...] είπα να κάνουμε μια κίνηση να τους μαζέψουμε και όντως. Μαζεύτηκαν όλοι οι υποψήφιοι δήμαρχοι, περιφερειάρχες, νομάρχες, βουλευτές, στην αυλή του σχολείου. Τους καλέσαμε, συζητήσαμε, ήταν όλοι, συντηρητικοί, πασοκικοί, κομμουνιστές [...] Εγώ τους φώναξα σαν πρόεδρος του συλλόγου σε συνεργασία με έναν από αυτούς τους συλλόγους. Με τον σύλλογο του Χαλίλ Γιασάρ [...] Είχαμε καλέσει όλες τις παρατάξεις, όλα τα κόμματα, τα ηγετικά μέλη των κομμάτων που ήθελαν να είναι αυτοδιοικητικοί υποψήφιοι, δήμαρχοι

και σύμβουλοι. Το 1992 στην αυλή του δημοτικού σχολείου στον Ήφαιστο είχε μαζευτεί τόσος κόσμος που μπορώ να πω πως γινόταν πανηγύρι [...] αυτή τη συγκέντρωση την κάναμε με σκοπό να προωθήσουμε τα προβλήματα. Δηλαδή όπως και σήμερα τα προβλήματα είναι πολλά, η καθημερινότητα, η ανεργία, το σχολείο, όπου ήταν πρώτη, δεύτερα, τρίτη τάξη σε μια αίθουσα.

M., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός,
κάτοικος Καλκάντζας,
Νοέμβριος 2016

Ο ανταγωνισμός των πολιτιστικών συλλόγων γύρω από ζητήματα που συνδέονται με την καλλιέργεια του αισθήματος του ανήκειν φαίνεται να δίνει τη θέση του σε μια συνεργατική διάθεση αναφορικά με ζητήματα που υπερβαίνουν τις πολιτιστικές δράσεις και συνδέονται με την ανάπτυξη του οικισμού. Οι πολιτιστικοί σύλλογοι καθίστανται στην περίπτωση αυτή στο σύνολό τους τα επίσημα θεσμικά μορφώματα, τα οποία καλούνται να δημιουργήσουν γέφυρες επικοινωνίας με την τοπική αυτοδιοίκηση και την επίσημη πολιτική εξουσία για την επίλυση ευρύτερων χωρο-κοινωνικών προβλημάτων που απασχολούν τους κατοίκους του οικισμού. Η διαδικασία αυτή δίνει κοινωνική δύναμη στους εκπροσώπους των συλλόγων που ως διαμεσολαβητές των αιτημάτων των μελών τους συνδιαλέγονται με την τοπική εξουσία για το καλό της κοινότητας. Ωστόσο, σε πολλές περιπτώσεις το προϊόν αυτής της διαδικασίας είναι ένα εκτεταμένο δίκτυο πελατεικών σχέσεων ανάμεσα στην πολιτική εξουσία και τους εκπροσώπους των πολιτιστικών συλλόγων με τελικό αποτέλεσμα μια γενικευμένη αμφισβήτηση για το ρόλο των συλλόγων ως κατάλληλων δομών συλλογικής αντιπροσώπευσης. Στο παρακάτω απόσπασμα φαίνεται πως παρότι ο πληροφορητής αναγνωρίζει το προσωπικό όφελος ως ένα από τα πιο μελανά στοιχεία των συλλόγων του Ήφαιστου, συνεχίζει να υποστηρίζει τη δράση τους και αναγνωρίζει την ανάγκη της ύπαρξής τους. Για το σκοπό αυτό συμμετέχει ως γραμματέας και ιδρυτικό μέλος σε ένα νεοσύστατο σύλλογο. Ένας βασικός κανόνας για το νέο σύλλογο είναι να διαφυλαχτεί η προσφορά στο κοινωνικό σύνολο αποτρέποντας συμπεριφορές στα μέλη που αποσκοπούν σε προσωπικό όφελος.

Μέχρι τώρα δεν υπήρχε σύλλογος για να βγει προς τα έξω για να προβάλλει την τοπική κουλτούρα [...] το προσωπικό όφελος των μελών των διοικητικών συμβουλίων ήταν μέχρι τώρα [...] Τώρα

φτιάξαμε τον Σύλλογο Πολιτών Συνοικισμού Ήφαιστου «Ειρήνη». Λίγο προοδευτική είναι η ονομασία γιατί οι περισσότεροι εδώ δεν ξέρουν τι θα πει αυτή η λέξη. Έχει ιδρυθεί 26 Αυγούστου (2016) με απόφαση του Μονομελούς Πρωτοδικείου Ροδότης. Στο πρώτο άρθρο είναι η αλληλοβοήθεια μεταξύ των μελών αλλά και από τις τοπικές υπηρεσίες δηλαδή από το δήμο, από την περιφέρεια για την επίλυση των ζητημάτων. Η αλληλοβοήθεια μεταξύ των συλλόγων και τέτοια πράγματα. Συνεργασία, προσπάθεια για το κοινωνικό σύνολο. Σε ένα άρθρο του λέει πως οποιοδήποτε μέλος του διοικητικού συμβουλίου εντοπιστεί ότι έχει ωφεληθεί προσωπικά από το δήμο, την περιφέρεια ή το υπουργείο ή από κάποιο από τα υπάρχοντα κόμματα που εκπροσωπούν τον ελληνικό λαό στη Βουλή γίνεται καταγγελία, διαγραφή και στον εισαγγελέα. Οι άλλοι σύλλογοι δεν είχαν τέτοια άρθρα μέσα.

M., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός,
κάτοικος Καλκάντζας,
Νοέμβριος 2016

Η πρόθεση του πληροφορητή για τη βελτίωση του τρόπου λειτουργίας του νέου συλλόγου προς όφελος των κατοίκων του οικισμού αποτυπώνεται σε διάφορα σημεία. Ο νέος σύλλογος, αναγνωρίζοντας την οικονομική κατάσταση των κατοίκων του Ήφαιστου, στοχεύει σε μια συλλογικότερη συμμετοχή αίροντας το εμπόδιο της οικονομικής ανέχειας ορίζοντας μια χαμηλή συνδρομή για τα μέλη του. Ως μια ανοιχτή συλλογικότητα απευθύνεται σε καθέναν και καθεμία που κατοικεί στον οικισμό, λαμβάνει υπόψη τις τοπικές οικονομικές και χωρο-κοινωνικές συνθήκες και σκοπεύει να προσπαθήσει να επιλύσει προβλήματα της καθημερινότητας.

Εγώ δε θα ζητήσω συνδρομή από οποιοδήποτε μέλος να μου δώσει 10 ευρώ το μήνα γιατί ξέρω την οικονομική κατάσταση και ότι με δυσκολία επιβιώνουν. Θα ζητήσω 1 ευρώ το μήνα. Και με αυτό το ευρώ δε θα πάω στον μουφτή όταν θα φύγει από τη ζωή ένας γείτονας που είναι άπορος να τον θάψουν. Με το 1 ευρώ που θα πάρω από την κάθε οικογένεια, η πρώτη κίνηση που θα κάνω, είναι να πάρω 10 σάβανα γιατί έτσι πρέπει με βάση το Ισλάμ. Υπάρχουν άνθρωποι εδώ, κάποιοι αετονύχηδες, οι οποίοι έχουν καρέκλες και τις νοικιάζουν. Όταν πέθανε η αδελφή μου εμείς πληρώσαμε 250 ευρώ για καρέκλες. Από το ευρώ αυτό που θα συλλέξω θα πάρω 500 καρέκλες, σάβανα και θα είναι του συλ-

λόγου. Αλλά δε θα πάει σε γλέντια γιατί θα έχω μετά πόλεμο με αυτούς που νοικιάζουν τις καρέκλες. Θα πάνε σε κηδείες, σε βαφτίσια. Σε ανθρώπους που δεν έχουν πόρους και που πρέπει να βοηθηθούν.

Μ., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός,
κάτοικος Καλκάντζας,
Νοέμβριος 2016

Είναι φανερό ότι τέτοιου είδους δράσεις υπερβαίνουν την πολιτισμική θεματική και συνδέονται με ζητήματα που αφορούν κοινωνικοοικονομικές ανακατατάξεις (εντός και εκτός οικισμού), συγκροτούν αναπαραστάσεις και δομούν συλλογικές ταυτότητες. Όλα αυτά δεν συμβαίνουν στο πλαίσιο μιας άτυπης διαδικασίας, αλλά σε ένα θεσμικά δομημένο σύστημα με κανόνες και νομική υπόσταση.

(Στο σύλλογο) τα ιδρυτικά μέλη έχουμε ακόμη. Αν έχουμε έδρα, αν πάρουμε δηλαδή το ιατρείο, θα έχουμε και ΑΦΜ. Αλλά δεν έχουμε έδρα [...] για αυτό περιμένουμε την απόφαση της ΠΕΔΥ για να πάρουμε το ιατρείο σαν έδρα. [...] Εμείς επισκεφθήκαμε 2-3 φορές το δήμαρχο για αυτό το θέμα και φώναξε τον αντιδήμαρχο και του είπε να σχοληθεί και όντως ο άνθρωπος όταν τον επισκεφθήκαμε με 2-3 μέλη του διοικητικού συμβουλίου μας έδειξε την επιστολή που είχε κάνει στην 4η ΠΕΔΥ που είναι στη Θεσσαλονίκη για την παραχώρηση του σχετικού ιατρείου, που εδώ και 17 χρόνια δεν το χρησιμοποιεί. Και πρέπει να πάρει ο δήμαρχος από εκεί ότι δε θα το χρησιμοποιήσει η 4η ΠΕΔΥ σαν ιατρείο και να το φέρει στο δημοτικό συμβούλιο και να πει πως θα χρησιμοποιηθεί [...] Και εγώ του είπα τότε του δημάρχου, βάλε λίγο χέρι στον αντιδήμαρχο να πιστεψει να πάρουμε την έγκριση από το δημοτικό συμβούλιο και να το περάσετε και να πάρουμε και το ΑΦΜ και να ξεκινήσουμε, γιατί μέχρι στιγμής είναι το προσωρινό διοικητικό συμβούλιο [...] στο σύλλογο σκεφτόμαστε να κάνουμε και μαθήματα ελληνικής γλώσσας.

Μ., 58 χρονών, άντρας μειονοτικός,
κάτοικος Καλκάντζας,
Νοέμβριος 2016

Ο πληροφορητής αναφέρεται στο αίτημα των μελών του διοικητικού συμβουλίου του νεοσύστατου συλλόγου «Ειρήνη» προς τη δημοτική αρχή για την παραχώρηση του χώρου του πρώην ιατρείου Ηφαιστου προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ως έδρα του συλλόγου.

Το αίτημα αυτό θα αντιμετωπιστεί με διαφορετικό τρόπο από πλειονοτικούς και μειονοτικούς δημοτικούς συμβούλους, γεγονός που μαρτυρά πως ο Ήφαιστος παραμένει ένας γεωγραφικός χώρος έκφρασης του εθνοτικού ανταγωνισμού και ο σύλλογος ένας συμβολικός χώρος έκφρασης των χωρο-κοινωνικών και εθνοτικών διαφορών.

Σε ένα θέμα που ουδόλως προϋδέαζε για αντιπαράθεση και πάθη, είδαμε να ορθώνεται ένα τείχος ανάμεσα σε πλειονοτικούς και μειονοτικούς συμβούλους όλων των παρατάξεων⁶ [...] Για την παραχώρηση χρήσης του παλιού δημοτικού ιατρείου Ηφαιστου στον νεότευκτο Σύλλογο Πολιτών του Συνδικισμού «Ειρήνη», προκειμένου οι τελευταίοι να κάνουν στα παιδιά τους μαθήματα ελληνικών και ενισχυτικής διδασκαλίας, οι 9 στους 10 παρόντες μουσουλμάνοι σύμβουλοι είπαν το ντροπιαστικό ΟΧΙ. Χωρίς ένα αληθινό επιχείρημα, χωρίς κανέναν πραγματικό λόγο, αρνήθηκαν στον σύλλογο των μουσουλμάνων κατοίκων «Ειρήνη» το δικαίωμα να μορφώσει καλύτερα τα παιδιά του, επειδή έτσι ήταν προφανώς η «γραμμή» [...] δηλώσαμε ότι εδώ θα ψηφίσουμε ποιοι είμαστε υπέρ της μόρφωσης και της ελληνομάθειας των παιδιών του οικισμού, και ποιοι είμαστε εναντίον, για να μην κρυφτεί κανένας πίσω από δικαιολογίες.⁷

Στο παραπάνω δημοσίευμα δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην αντιπαράθεση που δημιουργήθηκε ανάμεσα σε πλειονοτικούς και μειονοτικούς δημοτικούς συμβούλους αναφορικά με την παραχώρηση του χώρου του ιατρείου στο σύλλογο «Ειρήνη». Σύμφωνα με το δημοσίευμα, αυτό το γεγονός αποτελεί ξεκάθαρη απόδειξη του εθνοτικού ανταγωνισμού που υπάρχει στην πόλη με την εθνική ταυτότητα να αποτελεί το πρωταρχικό φίλτρο για δράσεις που προωθούν τη διαπολιτισμική επικοινωνία. Ανεξάρτητα από την πολιτική σκοπιά με την οποία γράφει ο συντάκτης του άρθρου και την πιθανότητα της υποκειμενικής θέασης των γεγονότων που πάντα λαμβάνεται υπόψη στην ανάγνωση αντίστοιχων δημοσιευμάτων, η αντιπαράθεση γύρω από τις δράσεις του συλλόγου υπό το πρίσμα του εθνοτικού ανταγωνισμού είναι μια χωρο-κοινωνική πραγματικότητα για την πόλη της Κομοτηνής. Επιβεβαιώνεται για άλλη μια φορά η ύπαρξη ενός διαχρονικού πλέγματος σχέσεων που αναπτύσσεται ανάμεσα σε πλειονότητα και μειονότητα γύρω από τη συγκρότηση της μειονοτικής ταυτότητας και αναδεικνύεται η χωρική συνιστώσα αυτής της αντιπαράθεσης όπως εκ-

φράζεται στον οικισμό του Ηφαίστου.

Συνοψίζοντας, θα ήθελα να αναφέρω ότι οι δράσεις των πολιτιστικών συλλόγων σε μια πολυπολιτισμική πόλη είναι ένα ζήτημα που θα απασχολήσει ιδιαίτερα τους επιστήμονες του χώρου, αφού συνδέεται με την παραγωγή του κοινωνικού χώρου και έχει πολιτικές προεκτάσεις που άπτονται αλλαγών και επιπτώσεων σε όλες τις γεωγραφικές κλίμακες. Στόχος αυτής της προσέγγισης είναι να αναγνωριστεί η χωρική συνιστώσα της πολυπολιτισμικότητας και οι όροι ύπαρξης και διαχείρισής της από την τοπική κοινωνία. Στους φανταστικούς, φαντασιακούς, συμβολικούς, και υλικούς χώρους που συνθέτουν την πολυπολιτισμική αστικότητα, οι σύλλογοι εμφανίζονται ως τα επίσημα θεσμικά μορφώματα συλλογικής διαπραγματεύσεως και μέσα από τις δράσεις τους διαπραγματεύονται ζητήματα ταυτότητας και πολιτισμικού πλουραλισμού. Η παραπάνω διαπίστωση δίνει έμφαση σε πολιτισμικές πρακτικές που αφορούν τη συγκρότηση ταυτοτήτων και τη διατύπωση αναγνώσεων και ερμηνειών όπου συντίθεται το ατομικό με το κοινωνικό και οι προσωπικές επιλογές με τις θεσμικές πρακτικές.

Σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία η διαφορετική κουλτούρα, οι χρήσεις του χρόνου και του χώρου στην πόλη, καθώς και οι πολλαπλές καθημερινές ζωές που οι διαφορετικές ομάδες προδιαγράφουν δεν εκφράζονται ισότιμα, ούτε χωρίς συγκρούσεις και είναι αποτέλεσμα των συγκεκριμένων χωρικών δομών (Βαΐου 2000). Στην περίπτωση της Κομοτηνής, όπου η διαπολιτισμική πολιτισμικού-θρησκευτικού και πολιτικού έχει βαθιές ρίζες στη διαμόρφωση του αστικού χώρου, η «πολυπολιτισμικότητα» λειτουργεί σαν «πολιτικό κεφάλαιο» για κάποιες κοινωνικές ομάδες που επιδιώκουν να διεκδικήσουν δικαιώματα επικαλούμενες μια τοπική συνθήκη διχοτόμησης του αστικού χώρου, η οποία εμπεριέχει στην πραγματικότητα πολλές εσωτερικές διακρίσεις και αποκλεισμούς. Έτσι, από την πλευρά των μειονοτικών συλλόγων, η επίκληση μιας καταγωγής ή μιας πολιτισμικής κληρονομιάς εκφράζεται ως ένα πολιτικό αίτημα αναγνώρισης της ύπαρξης ενός ενιαίου εθνικού πληθυσμού μέσα στην πόλη. Αντίστοιχα, η στάση της πλειονότητας δείχνει ότι τα εμπόδια πολιτικής φύσεως τροφοδοτούν περιορισμούς σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής, τα όποια είναι δύσκολο να παρακαμφθούν. Σε κάθε περίπτωση, η συστηματική προσπάθεια εκ μέρους της τοπικής κοινωνίας για τον επαναπροσδιορισμό της ταυτότητας των εθνοπολιτισμικών ομάδων μέσω των δράσεων των συλλόγων μεταβάλλει τις σχέσεις των ανθρώπων με τον τόπο, τη σχέση των ανθρώπων μεταξύ τους, και διαμορφώνει

νέους όρους διαχείρισης του «συν-ανήκειν» στην πολυπολιτισμική κοινωνία της πόλης.

Βιβλιογραφία

- Αβραμοπούλου, Ε., Καρακατσάνης, Λ. (2002). «Διαδρομές της ταυτότητας: Από τη Δυτική Θράκη στο Γκάζι. Αναστοχασμοί και συγκρούσεις στη διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων. Η περίπτωση των τουρκόφωνων μουσουλμάνων στο Γκάζι». *Θέσεις* 79.
- Βαΐου, Ν. (2000). «Πόλη και πολίτες. Η καθημερινή ζωή και το δικαίωμα στην πόλη». Στο Μ. Μοδινός και Η. Ευθυμιόπουλος (επιμ.), *Βιώσιμη Πόλη* (σ. 204-215). Αθήνα: Στοχαστής & ΔΙΠΕ.
- Bennison Amira, K., και Gascoigne Alison, L., (2007). *Cities in the Pre-Modern Islamic World. The Urban Impact of Religion, State and Society*. Αμπινγκτον: Routledge.
- Βεντούρα, Λ. (2006). «1st Session: The indigenous and the alien: Perceptions, concepts and representations». Στο Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Summary Report of the KEMO 10 years' Conference: Interdisciplinary approaches to the minority and migration phenomena; the Greek experience since the end of the Cold war*. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 15-17 Δεκεμβρίου.
- Βουτυρά, Ε. (2006). «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες: Ετερότητα και παλιννόστηση από την πρώην ΕΣΣΔ στην Ελλάδα. Η περίπτωση των «Ρωσοποντίων»». Στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας* (σ. 267-290). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Δέλτσου, Ε. (2009). «Σύλλογοι, ιστορική μνήμη, και άλλες πολιτικές πρακτικές: με αφορμή δημόσιες παρουσίες ποντιακών συλλόγων». Στο Μ. Παύλου και Α. Σκουλαρίκη (επιμ.), *Μετανάστες και μειονότητες: Λόγος και πολιτικές* (σ. 277-286). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Ιωαννίδου, Α. (2004). «Εμφυλες ταυτότητες στο περιθώριο. Η περίπτωση της Καλκάντζας». Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Μυτιλήνη.
- Κιουρτσάκης, Γ. (1989). *Το πρόβλημα της παράδοσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Στιγμή.
- Μαγκλάρας, Β. (2007). «Συναίνεση και υποταγή. Όψεις της θεωρίας του Γκράμσι για το Πολιτικό και την Κοινωνία των Πολιτών». Επιστημονικό συνέδριο *Ο Αντόνιο Γκράμσι στις σημερινές κοινωνικές επιστήμες και στη θεωρία*. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Θεωρίας, Αθήνα.
- Μαυρομάτης, Γ. (2005). *Τα παιδιά της Καλκάντζας. Εκπαίδευση, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός σε μια κοινότητα μουσουλμάνων της Θράκης*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Soja Edward, W. (2001). «Σε διαφορετικούς χώρους: Τι είναι ριζικά νέο στη νέα πολιτισμική πολιτική». *Γεω-*

γραφίες 1, σ. 11-24.

- Στρατηγάκη, Μ. (2009). «Μετανάστριες “χαμένες στη μετάφραση” των ευρωπαϊκών πολιτικών». Στο Ν. Βαΐου, Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Τρουμπέτα, Σ. (2001). *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους μουσουλμάνους της Θράκης. Το παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*. Αθήνα: Κριτική.
- Τσιμπιρίδου, Φ. (2005). «Πολιτικές της ετερότητας στο τέλος του 20ού αιώνα. Η πορεία προς την “πολυπολιτισμικότητα” της ελληνικής Θράκης». *Επιθεώρηση*

Κοινωνικών Ερευνών 118.

- Τσιμπιρίδου, Φ. (2006). «“Πώς μπορεί κανείς να είναι Πομάκος” στην Ελλάδα σήμερα; Αναστοχασμοί για ηγεμονικές πολιτικές σε περιθωριακούς πληθυσμούς». Στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Χατζημιχάλης, Κ. (2012). «Επαινος για την Doreen Massey», κείμενο που διαβάστηκε στην τελετή για την *Αναγόρευση της Doreen Massey σε Επίτιμη Διδάκτορα του Τμήματος Γεωγραφίας*. Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας, Αθήνα.

Σημειώσεις

1. Το άρθρο αποτελεί αναθεωρημένη εκδοχή δύο κεφαλαίων της διδακτορικής διατριβής «Κομοτηνή: Πολυπολιτισμικότητα και οργάνωση του αστικού χώρου», η οποία είχε επιβλέψουσα την Ομότιμη Καθηγήτρια ΕΜΠ Ντίνα Βαΐου και υποστηρίχθηκε τον Οκτώβριο του 2022. Τα αποσπάσματα συνεντεύξεων που παρατίθενται αποτελούν μέρος της επιτόπιας έρευνας που πραγματοποιήθηκε στην Κομοτηνή από τον Απρίλιο έως τον Νοέμβριο του 2016. Συνολικά οι πληροφορητές και οι πληροφορήτριες που συμμετείχαν στην έρευνα ήταν μέλη 14 συλλόγων/εθελοντικών οργανώσεων της μειονότητας και της πλειονότητας που δραστηριοποιούνται στην πόλη.

2. Η λέξη χωρικό αποτελεί δική μου προσθήκη.

3. Η πολυπολιτισμική κοινωνία της Κομοτηνής συγκροτείται με βάση το κριτήριο της θρησκείας από μια χριστιανική πληθυσμιακή ομάδα που ονομάζεται πλειονότητα και αποτελείται από ντόπιους ελληνογενείς, πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία, λίγους Αρμένιους, Πόντιους και άλλους παλιννοστούντες από την πρώην ΕΣΣΔ και τη μουσουλμανική μειονότητα που αποτελείται από τουρκογενείς, Πομάκους και Αθίγγανους. Παρά τη σχηματική παρουσίαση της πολυπολιτισμικότητας στην Κομοτηνή μέσα από το δίπολο πλειονότητα-μειονότητα, πρέπει να σημειωθεί ότι η πολυπολιτισμική πραγματικότητα της πόλης περιέχει ποικίλες εθνοπολιτισμικές και κοινωνικές ταυτότητες που συναντώνται στον αστικό της χώρο.

4. Απόψεις του Κωνσταντίνου Τσιτσελίκη, επίκουρου καθηγητή του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, οι οποίες αναφέρονται στο άρθρο του Τάκη Καμπύλη «Ενστάσεις», *Καθημερινή*, 13.4.2008, <https://www.kathimerini.gr/society/319191/enstaseis-16/> (ανάκτηση στις 15.1.2022).

5. Στο όνομα του πολιτισμού οι πολιτιστικοί σύλλογοι της Κομοτηνής υλοποιούν συχνά δράσεις ποικίλου περιεχομένου π.χ. εκμάθηση γλωσσών, συνέργειες με τις γείτονες χώρες ή τις μητέρες πατρίδες κ.λπ.

6. Οι μειονοτικοί δημοτικοί σύμβουλοι όλων των παρατάξεων, πλην ενός, ψήφισαν αρνητικά, ενώ οι πλειονοτικοί συνάδελφοί τους, πλην ενός, ψήφισαν θετικά. Σύμφωνα με το δημοσίευμα της ηλεκτρονικής εφημερίδας *inkomotini*, ο δημοτικός σύμβουλος της πλειονότητας δήλωσε ότι ψηφίζει ΟΧΙ, για να σπάσει το «απαρτχάντ».

7. «Περιπετειώδης παραχώρηση δημοτικού ακινήτου στον Σύλλογο Πολιτών Ηφαίστου “Ειρήνη”», *inkomotini*, 20.10.2017, <https://inkomotini.news/video%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%80%CE%B5%CF%84%CE%B5%CE%B9%CF%8E%CE%B4%CE%B7%CF%82%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%B1%CF%87%CF%8E%CF%81%CE%B7%CF%83%CE%B7%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%BF/> (ανάκτηση στις 15.11.2018).